

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA XİNJIANG

Xinjiang in Old Turkic Inscriptions

Erhan AYDIN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 29-46

Öz: Eski Türk yazıtları ilk bulunduğu günden bu yana her yönüyle incelenmiş; Türk dilli halklardan başka, birçok halk tarafından da ilgi görmüştür. Türk dilli halkların yazılı ilk metinleri olması nedeniyle, üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu makalede, runik harfli eski Türk yazıtlarında geçen ve günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi sınırları içerisinde yer alan yer adları üzerinde durulmuştur. Runik harflerle yazılan bütün yazıtlar incelenmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin çeşitli bölgelerinde ele geçen runik harfli metinler ile kâğıda yazılı runik harfli metinler bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Makalenin temel amacı, başta Uygurlar olmak üzere Türk dilli birçok halkın, Xinjiang bölgesini yurt tuttuklarını işaret etmek olmuştur. Xinjiang bölgesinin siyasi hassasiyeti nedeniyle, siyasi söylemlere yer verilmemiş; özellikle 840'tan sonra Orta Moğolistan'ın Kırgızlar tarafından ele geçirilmesi sonucunda başta Xinjiang bölgesi olmak üzere kuzey ve kuzeybatı Çin'e yerleşen Türk dilli halkların, daha eski zamanlarda bu yörelerde yaşadıklarına dair eski Türk yazıtlarında yer alan bilgiler dikkatlere sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Runik Harfli Yazıtlar, Uygurlar, Yer Adları, Xinjiang.

Abstract: Old Turkic inscriptions were thoroughly analyzed since their discovery and were the center of attention, not only of Turkish speaking people, but also of several other peoples. Since they are the first inscribed manuscripts by Turkish speaking people, various discussions were conducted about these inscriptions. The present article focuses on the place names found in old Turkic inscriptions written in Runic alphabet and located in Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China of today. All inscriptions written in Runic alphabet were examined. Runic letter manuscripts found in other regions of People's Republic of China and Runic letter manuscripts inscribed on paper were excluded from the current study. The main objective of the study is to identify the fact that several peoples speaking Turkish, and especially the Uyghur, were settled in the Xinjiang region. Due to the political sensitivity of Xinjiang region, political rhetoric was avoided and the information on the old Turkic inscriptions describing the existence of Turkish speaking peoples that settled in northern and northwestern China, primarily in Xinjiang region, as a result of Kyrgyz conquest of Central Mongolia after 840 is presented in detail.

Keywords: Old Turkic Inscriptions, Old Turkic Runic Inscriptions, The Uyghurs, Place names, Xinjiang.

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/TÜRKİYE. ayerhan@gmail.com. Gönderim Tarihi: 04.12.2015 / Kabul Tarihi: 12.04.2016

Giriş

Günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısına düşen Xinjiang¹ Uygur Özerk Bölgesi (新疆维吾尔自治区), batısında Kaşgar (喀什) ve Taşkorgan (他什库尔干), güneyinde Hoten (和田), kuzeyinde Altay bölgesi (阿勒泰) ve doğusunda Kumul (Hami 哈密) gibi yerleşim alanları bulunan önemli bir bölgedir. Burası, yalnızca Çin için değil, Türk (Köktürk, Uygur, Karluk, Türgeş, Tarduş gibi Türk dilli halkların tümü), Tibet, Moğol ve son zamanlarda Toharlar ve dolayısıyla Hint-Avrupa halklarını doğrudan ilgilendiren bir bölgedir.

Son yıllarda Tarım Irmağı'nın (塔里木河) suladığı havzada ele geçen kimi mumyaların, bölgenin eski sakinleri olduğu iddia edilen Toharlara ait olduğu yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır. Konuyla ilgili bk. (Yıldırım 2012), (Yıldırım 2014). Çin ise, kendilerinden olmadığını anladıkları bu mumyaların, Hint-Avrupa halklarına, yani arı rka ait olduğunu türlü yayınlarla özellikle belgesel nitelikli görsel yayınlarla belgelemeye çalışmaktadır.

XX. yüzyılın başlarında Xinjiang bölgesinde başlayan, tarihî belgeleri yerinden alıp Avrupa'ya götürme hareketleri esnasında ele geçen on binlerce varaklık yazmalar arasında Tohar, Hoten gibi halklara ait olanları da bulunduğu bilinmektedir. Bu bölgede bu halkların da yaşadığında kimsenin kuşkusunu bulunmamaktadır. Çalışma alanımıza yakınlığı dolayısıyla bu bölgeyle ilgili tarih, arkeoloji, etnografya, antropoloji gibi alanlarda yapılan yayınları da takip etme zorunluluğumuz bulunmaktadır. Kasıtlı olduğuna ihtimal vermek istemediğimiz birçok yayında, Türk dilli halkların bu bölgeye, 840'tan sonra, Orta Moğolistan'daki Kırgız baskını sonucunda geldikleri, güneye ve güneybatıya göç eden Uygurlarla, onlara tâbi boyların Xinjiang bölgesine yerleşmesiyle, bölgeyi Türkleştirdikleri ve bu nedenle de diğer halkların eriyip gittiği gibi bilgilere ulaşmak mümkündür.

Yukarıda da söylendiği gibi Xinjiang bölgesi tarihte de günümüzde de coğrafi durumu, yeraltı ve üstü zenginlikleri ile göz kamaştırıcı bir bölge olması nedeniyle, bölge hakkında çok sayıda yayın bulunmaktadır. Bu yayınların burada verilmesi, makalenin boyutunu aşacağı gibi, makale yazarının, çalışma alanının dışına çıkmasına da neden olacaktır. Makale yazarı, Xinjiang bölgesinin en eski çağlardan beri Türklerin anavatanlarından biri olduğunu belirtmekten uzaktır. Ancak, 840'tan sonraki dönemlerde gelip yerleşmedikleri, daha önceden de burada oturdukları, hatta bölgenin, yazlık olarak kullanıldığı, doğrudan eski Türkçe belgelerle kanıtlanmaya çalışılacaktır. Aşağıda bulunan eski Türkçe tanıklar, runik harfli eski Türk yazıtlarından elde edilenlerdir. Herhangi bir kuşkuyla yer vermemek için, metinler, runik harflerle de verilecektir. Makalenin kimi yerlerinde ise, savı güçlendirmek için özellikle tarih ve arkeoloji gibi başka alanlardaki yayınlara da değinilecektir. Makalenin konusu, Xinjiang bölgesinde ele geçmiş türlü alfabelerle, türlü dillerde

1 Xinjiang adı, Çince xin 新 ve jiang 疆 sözlerinden oluşmaktadır. Uygurlarda Şincang, batı dünyası kaynaklarında Xinjiang, Şincang veya Sinkiang biçimlerinde geçen bu bölge adı, ülkemizde daha çok Sincan adıyla bilinir. Bu farklı telaffuzların nedeni, Çince bulunan iki tip ş sesinden biri ile telaffuzu, bunun pinyin sistemiyle Latin harflerine aktarımında x harfi ile yazılmasıdır. X harfinin başka dillerde farklı sesleri karşılması, bu bölge adının yazımında ve telaffuzlarında farklı biçimler ortaya çıkarmıştır. Biz, makalede Çince orijinali ile vermeyi uygun gördük.

yazılmış metinlerde Türk dilli halkları aramak olmayıp eski Türkçe yazıtlarda günümüz Xinjiang'daki yerleşim birimlerini işaret eden verileri bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Bu makalede, günümüz Çin sınırları içerisinde ele geçen runik harfli yazıtlar ile kâğıda yazılı runik harfli metinlere değinilmemiştir. Özellikle, kâğıda yazılı runik harfli metinler, Uygurlar başta olmak üzere, Türk dilli halkların 840'tan sonraki yerleşmelerinden sonra yazılmış olmalıdır, düşüncesiyle incelenmemiştir.

1. Eski Türk Yazıtlarında Xinjiang

Bir bölge üzerinde çalışma yaparken en iyi kanıt, kuşkusuz yer adlarıdır. Aşağıda, eski Türk yazıtlarındaki bu bölgeyle ilgili yer adları üzerinde durulacak ve yer adlarının Türkçe kök ve eklerle açıklanabilir olduğuna işaret edilecek; bütün bunlar dilbilimsel verilerle desteklenecektir. Ayrıca yer adlarından hareket edilerek olayların tarihsel dönemi üzerinde de durulacaktır.

1.1. Arkar başı (𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤). ŞU G 1.

ŞU (Mo 14) G 1: *ertiş ügüzüg arkar başı tuşu anta er kamış altın . [ya]nta s<...>p keçdim* “İrtiş Irmağı’(nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, altta <...> geçtim.” (Aydın 2011: 78).

Uygur Kağanlığı'nın en önemli yazıtı ŞU üzerinde çalışanların, bu yer adını okuma ve anlamlandırmasında, birlik içinde olduğu görülmektedir. G. J. Ramstedt, yer adını, ‘die quelle und der wassertümpel (?) des Arkar’ biçiminde anlamlandırır (1913: 56). G. Clauson, *Arkar başı* yer adının geçtiği *er kamış altın .nta s.p* bölümündeki okunamayan yerlerin *yanta sallap* biçiminde onarılabilceğini belirtir ve “putting the men on rafts below the reeds” olarak anlamlandırır (ED 131a). Clauson, *baş* maddesinde *Arkar başı*'nı “the mountain sheep's head” (ED 375a–b) biçiminde anlamlandırır. *Arkar* maddesinde ise ‘the mountain sheep, Ovis argali’ biçiminde bir anlam verir. ŞU'daki biçimi de kaydeden Clauson, Mo. *arğali* sözcüğünün Türkçeden ödünçleme olduğunu bildirir (ED 216b). T. Moriyasu ise, *arkar*'ın İrtiş ile birleştiği yerdeki doğal su birikintisinin (İng. pool? ya da pond?) kamıştan yapılmış salla geçildiğini ifade edip Ramstedt tarafından yer adı olarak düşünülen *er kamış*'ın kamıştan yapılmış sal olduğunu savunur ve o da Clauson'a atıfta bulunur (1999: 184). DTS ise Kâşgarlı'nın verdiği *arkar* üzerinde durur: ‘архар, аргали, горный баран’ (DTS 54).

Yazıtta geçen *arkar* ile Kâşgarlı'da tanıklanan: *arkar* ‘boynuzundan bıçak yapılan dişi dağ keçisi’ (DLT I, 117, 214, 421) sözcüğü aynı olmalıdır. Ayrıca krş. *arkargalca* ‘espèce de daim. C'est une espèce de daim rouge: kızıl keyik’ (DTO 14), *arka galça* ‘bir nevi kızıl geyik’ (§§ 9). *The King's Dictionary*'de, *arkar* Tü. ve Mo. bir sözcük olarak gösterilir (Golden 2000: 220). Çağdaş Türk dillerinden Kırg. *arxar* ‘dağ koyununun dişisi’ (Yudahin 1988: 47), Alt. *arkar* ‘vahşi koyun’ (Baskakov – Toşçakova 1999: 28) ve Uyg. *arhar* ‘yaban koyunu’ (Necip 1995: 16) olarak yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde ve ağzlarında *arkar* biçimi tanıklanmamış olsa da bugün Türkçede

kullanılan *argali* ‘yaban koyunu’ sözcüğü, *arkar* ile ilgili olmalıdır. Krş. *argali* ‘yaban koyunu, dağ koyunu, dağ keçisi’ (Toven 2004: 32), *argali* ‘yabani koyun’ (Kestelli 2004: 16). H. Eren, ‘Sibirya ve Orta Asya’da yaşayan, büyük boynuzları olan yaban koyunu (*Ovis argali*)’ olarak tanımladığı bu hayvan adının aslen Moğol kökenli olduğunu ancak *argali*’nin Tü. *arkar*’dan; Far. *ārgālī*’nin de Mo.’dan alındığını bildirir (TDES 16–17). G. Doerfer, sözcüğün, *arkarī* ‘sein Wildschaf’ biçiminden Mo.’ya, oradan da *argali* ‘weibliches Wildschaf, Ovis ammon’ olarak Manç.’ya geçtiği bilgisini verir. Bu hayvanla ilgili ilginç bir not ise, hayvanın bozkırda değil de Altay, Hangay gibi yüksek dağlarda yaşadığı ve Moğolistan’daki dağların bazılarında, örneğin Hentey Dağları’nda bulunmadığıdır (TMEN I, No. 12). Krş. *aryalı* ‘das argali–schaf, wilde gems’ < etü. *arkar* (Ramstedt 1976: 13). Sevortyan’a göre *arkar*’ın iki anlamı vardır. Bunlar: 1. ‘самка горного барана’, 2. ‘дикий горный баран’. Sevortyan da sözcüğün Moğolcaya *argali* olarak verildiğini belirtir (1974: 176). Sözcük, günümüz Moğol yazı dilinde *argali* olarak kullanılır: ‘Asya dağlarında yaşayan çok büyük boynuzlu bir çeşit yaban koyunu, dağ koyunu’ (Lessing 2003: 83).

ŞU’da geçen yer adının, *arkar* veya *argali* olarak Altay dillerinde kullanılan hayvan adından yapıldığı açıktır. Berta, *arkar başı*’ın İrtiş bölgesinde olduğunu ifade eder (2004: 308). Harflerdeki tahribattan dolayı çok net anlaşılamayan cümlede, bir ırmaktan salla geçildiği sonucu çıkarılabilir. Salla geçilen bu ırmak, Ögel’e göre İrtiş (1951: 374), Gumilëv’a göre ise Kara İrtiş’tir (2002: 452).

Günümüz Xinjiang’ın kuzey bölümünde yer alan *arkar başı*, İrtiş ile birleşen bir ırmağın birleşme noktası olmalıdır. Elbette bu satırın hemen sonunda bulunan *bulçu* adı, *arkar başı*’nın yerinin tespitine yardımcı olmaktadır. ŞU’da geçen *bulçu*’nun Urungu Irmağı (Çin. Wulungu he 烏倫古河) olduğu bilinmektedir. *Bulçu*’nun, Urungu Irmağı olduğu göz önüne alındığında, İrtiş Irmağı’ndan geçiş yerinin de 47. enlem üzerinde olması gerekir. Burada bulunan Sarbulak kentinin kuzey batısında küçük bir ırmak vardır. Bu küçük ırmağın İrtiş ile birleştiği yer, *arkar başı* denen yer olabilir. Yalnızca ŞU yazıtının güney yüzünün 1. satırında tanıklanmış bu yer adı, Uygurların Üç Karluklarla mücadelesi anlatılırken geçmekte; onbirinci ayın onsekizinde Üç Karlukların bozguna uğratıldığı belirtilmektedir. Yazıttaki cümlelerden anlaşıldığına göre, en azından 8. yüzyılda Xinjiang’ın kuzey bölgelerinde Üç Karlukların yaşadığı sonucuna ulaşılabilir. Aşağıda, *Bulçu* maddesinde de görüleceği üzere Üç Karluklar, Urungu Irmağı ve ırmağın döküldüğü Urungu Gölü (Çin. Fuhai) civarında yaşamakta idiler.

1.2. Beşbalık (BK: 𐰇𐰺𐰸, HT: 𐰇𐰺𐰸) bugünkü Çin’in kuzeybatısında, Guçen yakınlarında bir kent. **BK D 28, 28, KÇ 11, HT II/2, HT XIV/4, HT XV/3, HT XVI/2.**

Beşbalık adı, runik harfli eski Türkçe yazıtlarda 7 kez tanıklanmıştır. BK yazıtında, aynı satırda iki kez geçen bu yerde yaşayan halkın, bilmediğimiz bir olaydan dolayı kurtuldukları belirtilir. Bu olayın anlatıldığı yerdeki kırık bölüm nedeniyle Beşbalık’taki halkın, neden kurtulduklarını anlamak mümkün görünmemektedir. Satırın tamamı şöyledir:

BK (Mo 3) D 28: *bulçuda sünjüş¹dümüz kaganın² yaw[gusu]n² şadın² anta ölürtüm elin anta altım otuz yaşımā bēş balık tapa süledim altı yolu sünjüş¹düm <...> s]üsin kop ölürtüm [anta] içreki ne kiş¹itin<...> yok [boltaçı ert]i okıglı (okıgalı?) kelti bēş balık anı üçin ozdı otuz artukı* “Bulçu’da savaştık. Kağanımı, yabgusunu, şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim. Otuz yaşımda Beşbalık’a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım <...> ordusunu tamamen yok ettim. Orada tâbi olan ne kadar insan <...> yok olacaktı. <...> davet etmeye geldi. Beşbalık onun için kurtuldu. Otuz”. (Aydın 2014: 98–99).

Bilge Kağan, 30 yaşında Beşbalık’a doğru sefer ettiğini ve 6 kez savaştığını, düşman ordusunun tamamını yok ettiğini, ardından, ne olduğunu bilmediğimiz bir olaydan dolayı, Beşbalık halkının kurtulduğunu ifade etmektedir. Bu kente gelmeden önce Türgeşlerle Bulçu’da yapılan savaştan söz edilir. Bulçu’da Türgeşler yok edildikten sonra, Beşbalık’a sefer edilmiştir. BK D 28’de iki kez geçen bu kent adının KT’de bulunmaması hayli ilginçtir. BK D 26’da, Bilge Kağan’ın 27 yaşında Kırgız seferini gerçekleştirdiği belirtilir. BK D 27’de ise “o yıl” ifadesi kullanılarak Türgeşlere yapılan seferden söz edilmektedir. Bu durumda tarih: 684+27=711 olmaktadır. BK D 28’in ortalarında ise KT’den farklı olarak Beşbalık seferinden söz edilir. Cümleye göre, Bilge Kağan’ın 30 yaşında Beşbalık seferine çıktığı belirtilmiş olduğuna göre, doğum yılı olan 684 ile 30 yaş toplandığında 714 tarihi elde edilir. Yalnız, 714 tarihi, kaplan yılıdır ve Bilge Kağan henüz tahtta değildir. Aşağıda sözü edilecek olan Tarduş Küli Çor ile İni Öz İnençü’nün de katıldıkları Beşbalık savaşının yılan yılında yapıldığı açıktır. Bilge Kağan’ın Tarduş şad olduğu, Kapgan ve Tonyukuk’un da katıldığı batı seferinden dönüşte, Beşbalık seferinin gerçekleştirilmiş olabileceği de düşünülebilir. Bu durumda, Bilge Kağan’ın tahtta olmadığını, ancak fiillerdeki 1. şahıs kullanımının ise, anlaşılmasının güç olduğunu ifade etmek gerekir. Bilge Kağan, Tarduş şad ise, Küli Çor, kendi yazıtında hangi Beşbalık seferinden söz etmektedir? Veya aşağıda da görüleceği üzere Hoyto–Tamır XIV ve XVI. metinlerde geçen Küli Çor’la İni Öz İnençü’nün de katıldığı ve yılan yılında yola çıktıkları Beşbalık seferi hangisidir?

Bütün bu karışıklık, bizce şu şekilde giderilebilir: BK D 28’de geçen 30 yaş ifadesinde, ondalık bölümünün yazımı unutulmuş olmalıdır. Yani, yılan yılı olan 717’yi kabul edebilmek için, Bilge Kağan’ın 33 yaşında olması gerekir. Bunu, metinde yazabilmek için *ya üç kırk ya da otuz artukı üç* ifadelerine gereksinim vardır. Ya da Bilge Kağan, Kapgan ve Tonyukuk’un başta olduğu seferden söz etmektedir ancak bu da Küli Çor’un anlattıklarıyla ve Hoyto–Tamır XIV ve Hoyto–Tamır XVI yazıtlarıyla uyuşmamaktadır. Bütün bu sorunların yanında, BK D 28’deki Beşbalık’ta 6 kez savaşılmış olması da ayrıca dikkate değerdir. Satırın ortasında yer alan kırık yerde, büyük bir olasılıkla dağıtılan ordunun kimliğinden söz edilmişti. Ancak yazıtın bu bölümündeki tahribattan dolayı, ne yazık ki bunu hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Anlaşılan o ki; herhangi bir şekilde Beşbalık halk(lar)ınca verilen bir teminat sayesinde halk, ölmekten kurtulmuş; bu nedenle Beşbalık kenti kurtulmuştu, biçiminde bir anlam çıkarmak mümkündür.

Bir diğer önemli yazıt olan KÇ’de ise Küli Çor’un, Beşbalık’taki 4 savaşa katıldığı, aynı Köl Tegin’in kahramanlığının anlatılışındaki gibi *oplayu tegip* ortalığı karıştırdığı, yani toz duman ettiği belirtilmektedir. KÇ’de geçen, Beşbalık’a dört sefer

yapıldığı bilgisinden, ya Küli Çor'un, Bilge Kağan yazıtında sözü edilen 6 savaştan dördüne katıldığı, ikisine katılmadığı ya da KÇ'yi yazan kişinin, 6 olan savaş sayısını 4 olarak hatırladığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Bizce KÇ'yi yazan kimse, savaş sayısını yanlış hatırlamaktadır. Bilge Kağan'ın, tahta çıktığında, Tarduşların başında Küli Çor'un bulunduğu BK G 13'ten anlamaktayız. Tarduşların başında bulunan kişinin bu 6 savaştan 4'üne katıldığı öteki ikisine katılmadığı düşünülemez. Belli ki yazıtın yazıcısı, her ne kadar yazıtın 28. satırında *bilmez biligin biltökümün ödökümün bunça bitig bitidim* “(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım” (Aydın 2014: 157) demiş olsa da, sefer sayısını yanlış hatırladığı öne sürülebilir. KÇ (Mo 10) 11 şöyledir: <...> *bēšbalıkda tört sü[ñüş s] ünüşdökde küli çor oplayu tegip bulgayu* <...> “<...> Beşbalık'taki dört savaşta da Küli Çor ileri atılarak saldırıp (ortalığı) karıştırarak <...>” (Aydın 2014: 153).

KÇ 11'e göre Küli Çor'un, Bilge Kağan'ın 6 kez sefer yaptığı Beşbalık savaşlarının dördüne katıldığı anlaşılmaktadır. Küli Çor'un Tarduşlara atanmış şad olduğunu KÇ 14. satırdan, Tonyukuk'un başında bulunduğu sefere (ki Bilge Kağan bu sırada Tarduş şad idi) de katıldığını KÇ 16. satırdan anlamaktayız.

Beşbalık adı, HT yazıtlarında da geçmektedir. L. Bazin, HT yazıtlarının, 735 ile 760 yılları arasında, en geç 763 yılında yazılmış olabileceğini söyler (1991: 213). Ahmet B. Ercilasun ise, bu metinlerin 717-720 tarihleri arasında yazıldığını tahmin etmektedir (1985: 59), (2004: 130-131). Bu yazıtlarda, daha önemli ve ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür. Anlam bütünlüğünün kaçırılmaması için metnin tamamı verilecektir:

HT II (Mo 26): Runik harfli 4 satır bulunmaktadır. Radloff 1895: 268; Orkun 1938: 115; Malov 1959: 53-54; Aalto 1958: 68; Perlee –; Rinçen 1968: 36, 3. resim; Bazin 1991: 217-219; Sertkaya –Harcavbay 2001: 320-321; Badam 2007: 73-74.

1. *bēçin yıl yetinç ay bēš yēgirm*
2. *ike bēš balık(?)ka bartıg?*
3. *kasuy? kara başıg yaylatım küzte toñın taška ertim*
4. *toñın? It¹η a²ıp barır men köñülüg? buy²ruk?*

1. Maymun yılının yedinci ayının on beşinde
2. Beşbalık'a vardık.
3. Kasuy'da? halkı yaylattım (yazı geçirttim), güzün Tonyın Taş'a (Hoyto Tamır?) ulaştım.

4. <...> alıp giderim gönlü? buyruk?

Yazıtı yazan kişi, maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beşbalık'a ulaştıklarını, Kasuy'da halkını yaylattığını (yazı geçirttiği), güz vakti Tonyın Taş'a (ki büyük bir olasılıkla Hoyto-Tamır bölgesi) ulaştığını anlatır. Tonyın Taş'ın, Hoyto-Tamır kaya kütleli veya bu bölge olabileceği görüşü için bk. (Sertkaya – Harcavbay 2001: 321). Yazıtın yazıcısının oradan ayrılış tarihi, Bazin'e göre 20 Ağustos 756 olmalıdır (1991: 218). Bu metinden çıkarılabilecek en önemli sonuç, hangi Türk dilli halktan olduğunu bilmediğimiz bu kişinin, maiyetiyle birlikte Beşbalık'a gitmesi, oranın yazı geçirmek için ideal yer olmasının yanında, sürekli gidilip gelinen bir yer olduğunu da gösterir.

HT XIV (Mo 38) yazıtında da yine Beşbalık'tan söz edilmektedir. Bu kısa metin, bazı tarihî olaylara da ışık tutmaktadır. Metin şöyledir:

HT XIV (Mo 38): Runik harfli 6 satır. Radloff 1895: 261; Orkun 1938: 108; Aalto 1958: 74; Malov 1959: 47; Perlee –; Sertkaya–Harcavbay 2001: 337–338; Badam 2007: 73.

1. *in<i> öz inençü*
2. *yılan <yıl> öz inençü*
3. *tarduş kül<i> çor*
4. *bêş balıka barır*
5. *biz kutlug*
6. *bolzun*
1. kardeşi (?) Öz İnençü (İni Öz İnençü ?)
2. yılan yılında? Öz İnençü (ile?)
3. Tarduş Küli Çor
4. Beşbalık'a gider–
5. iz. Kutlu
6. olsun

Burada adı geçen, adına Küli Çor yazıtı dikilen, Tarduşların yöneticisi (büyük bir olasılıkla şad) Küli Çor'dur. Yazıtta, Küli Çor'un, Bilge Kağan'ın Beşbalık seferine katılmak üzere sefere çıktığı anlatılıyor olmalıdır. Bu durumda, bu sefer, Bilge Kağan'ın tahta çıkış yılı olan 716'dan sonra yapılmış olmalıdır. İni Öz İnençü adlı kişinin ise, Tarduş Küli Çor'un yanındaki komutanlardan biri olduğu söylenebilir. Metnin sonundaki *kutlug bolzun* biçimindeki esenlik dileme ifadesi ise, ayrıca dikkate değerdir. Metinde geçen yılan yılının 717 yılı olması gerekir. Aşağıda yer alan HT XVI'da ise aynı kişi adı ve benzer cümlelerin yanında, yılan yılının 10. ayında Beşbalık'a gidildiği kayıtlıdır. Bazin'e göre bu tarih 6 Kasım 753 olmalıdır (1991: 214). 753 yılı da yılan yılıdır, ancak verilen bu tarih, tarihî olaylarla örtüşmemektedir. Çünkü Bilge Kağan'ın 734'te öldüğü düşünüldüğünde, Bilge Kağan'ın kağanlık yıllarına denk gelen yılan yılları 717 ve 729'dur. Bu nedenle 753 tarihi çok geçtir ve dönem, Uygur Kağanlığı dönemidir. Bazin'in dediği gibi olsaydı, Beşbalık'a sefer yapan hangi kağan idi?

Beşbalık kentinin söz edildiği bir diğer HT metni ise XV. yazıttır.

HT XV (Mo 39): Runik harfli 7 satır. Radloff 1895: 261; Orkun 1938: 109; Aalto 1958: 72; Malov 1959: 48; Perlee 1960: 23–24; Bazin 1991: 215–216; Sertkaya–Harcavbay 2001: 339–340.

1. *bêçin yılka*
2. *tokuzunç ay éki yañıka*
3. *bardımız p<...> bêş balıka*
4. *kutlug alp yüzi*
5. *sün? U^İ körki*

6. *bolzun*

7. *kutlug er*

1. maymun yılının

2. dokuzuncu ayının ikinci gününde

3. gittik <...> Beşbalık'a

4. kutlug Alp'in yüzü

5. <...> güzelliği

6. olsun

7. kutlu asker

Metne bakıldığında, bir önceki yazıtın devamı imiş gibi bir izlenim elde edilebilir, ancak önceki yazıtta sözü edilen yılan yılı ile bu metindeki maymun yılı arasında 3 yıl kadar zaman farkı bulunmaktadır. Hoyto–Tamır bölgesinden, yani yaklaşık Orta Moğolistan'dan Beşbalık'a 3 yılda gidilmiş olması düşünülemez. Bu nedenle bu metnin, önceki metinle ilgisi olmadığı söylenebilir. Bu metinde, Beşbalık'a giden kimselerin ne amaçla gittiğini bilmek mümkün değildir. Bu kısa metinlerde kent adının aynı biçimde yazılmış olması, Beşbalık'ın iyi bilinen bir kent olduğuna da işaret sayılabilir.

Beşbalık kent adının geçtiği Hoyto–Tamır metinlerinden biri de XVI. yazıttır.

HT XVI (Mo 40): Runik harfli 4 satır. Radloff 1895: 265; Orkun 1938: 112; Malov 1959: 51–52; Perlee –; Bazin 1991: 214–215.

1. *yılan yıl on²unç ayka*

2. *in<i>? öz inençü bēş balıka*

3. *barır men¹ <...> tegip l²<...>*

4. *kut bulzun alı barzun*

1. Yılan yılının onuncu ayında

2. küçük kardeşi? Öz İnençü Beşbalık'a

3. giderim. <...> saldırıp <...>

4. kut bulsun, alıversin.

Bu yazıtta bir kez daha İni Öz İnençü adı ile karşılaşılmaktadır. XIV. yazıttan farklı olarak burada Küli Çor'un adı geçmemekte, ayrıca yılan yılının yanında, 10. ayda sefer çıktığı belirtilmektedir. Yine ilginç bir esenlik dileme ifadesi ile karşılaşırlar: *kut bulzun alı barzun* “kut bulsun, alıversin”.

Yukarıda da görüldüğü gibi Beşbalık kent adının geçtiği yerlerde kronolojik sorunlar bulunmaktadır. Ancak bizim tahminimizce Beşbalık'a yapılan seferlerde Bilge Kağan tahtta, yani bu 6 sefer 716'dan sonra yapılmıştır.

Çin kaynaklarında Beiting 北庭 olarak geçen Beşbalık'ın adı, Han sülalesi zamanında Chin–man olarak adlandırılıyordu. Ö. İzgi'ye göre 7. yy'da Göktürkler oradaydılar (1989: 63, not 179). Bu adın, Moğol (Yuan) döneminde Far. *Panjikant* olarak yazıldığını görüyoruz. Ayrıca krş. (Chavannes 2007: 11), (Ecsedy 1964: 83–104). Bu kentin ilk zamanlar Ürümçi olduğu öne sürülmüştü (Thomsen 2002: 94, not

4). Chavannes'a göre Ürümçi olmayıp, Goutchen'in batısında bulunmaktadır (2007: 11). V. Abdurrahman'ın verdiği bilgilere göre Beşbalık, Tanrı Dağları'nın kuzeydoğu eteğinde eski bir şehir olup onun harabesi, günümüz Cimisar kasabasının kuzeyindeki Hou-potzu'dadır. Beşbalık kentine, Han dönemine kadar (MÖ 206–MS 220) Çinman, Tang imparatoriçesi Wu Tsu-ti'en zamanından Moğol dönemine kadar ise Beiting 北庭 denildiği bilinmektedir. Bundan başka Moğol (Yuan) döneminden önceki Çin yıllıklarında Beşbalık'a Kagan But Balık (K'e-han-fu-tu-ch'eng) denildiği bildirilmiştir (2004: 215–216). Liu'ya göre Beiting 北庭 Xinjiang'daki Fuyüanhien'dir (2006: 236 not 957). Gumilëv'a göre ise, bugünkü Güçen civarında olması gerekir (2002: 360). Mackerras, Ürümçi kent merkezinin 100 km. kadar güneyinde bulunduğunu belirtir (2000: 223). Beşbalık adı, *Maħrnāmag*'da *Panzkanō* biçiminde tanıklanmıştır (Müller 1912: 30), (Zieme 2009: 261).

Beşbalık için en önemli sorun, adında bulunan *bēš* 'beş' sözcüğüdür. Kâşgarlı Mahmud, Uygurları anlatırken “*Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcdırlar. Zülkarneynin yaptırmış olduğu Süلمي, Koçu, Canbalık, Bēšbalık, Yengibalık adındaki şehirlerdir.*” (Atalay 1991: c.1, 113). Buradan Uygurların beş kentinden birinin Beşbalık olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Beşbalık'ın beş kentten oluşup oluşmadığı belli değildir. Ayrıca krş. Chavannes 2007: 338, Moriyasu 1981: 199.

1.3. Bulçu (𐰽𐰺𐰸𐰸) ŞU G 1'de Urungu Irmağı (Çin. Wulungu he烏倫古河), diğerlerinde Urungu Irmağı'nın döküldüğü Fuhai Gölü'nün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabası. **KT D 37, BK D 28, T 35, ŞU G 1.**

Bu yer adı 4 kez tespit edilmiştir. Cümleler şöyledir:

KT (Mo 1) D 36–37: *ol y²ılka türgeş [tapa altun y²ışığ] (37) toga ertiş ügüzüg keçe yorıdımız türgeş bodunug uda basdımız türgeş kagan süsi bulçuda otça borça kelti* “O yıl Türgeşlere doğru Altay (ormanlı) Dağları'nı (37) aşarak İrtiş Irmağı'nı geçerek ilerledik. Türgeş halkını uykuda (iken) baskına uğrattık. Türgeş kağanının ordusu Bulçu'da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi.” (Aydın 2014: 68).

BK (Mo 3) D 27–28: *türgeş kagan süsi otça borça kelti (28) bulçuda sünjüş'dümüz kaganın² yaw[gusı]n² şadın² anta ölürtüm élin anta altum* “Türgeş kağanının ordusu ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi. (28) Bulçu'da savaştık. Kağanını, yavgusunu, şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim.” (Aydın 2014: 98).

T (Mo 5) 35: *altun yışığ yols²ızın² aşdım<ız> ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün akıtdımız bulçuka tañ üntürü tegdimiz* “Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu'ya tan atarken ulaştık.” (Aydın 2014: 125).

ŞU (Mo 14) G 1–2: *bir yëğirminç ay sekiz yëğirmike <...> yolukdum bulçu ügüzde üç karlokuğ (2) anta tokıdım* “On birinci ayın on sekizinde <...> karşılaştım. Bulçu (Urungu) Irmağı'nda Üç Karlukları (2) orada bozguna uğrattım.” (Aydın 2011: 78–79).

Bu adı taşıyan yer adlarının, eski Türk yazıtlarında beş kez tanıklandığı bilinir. Ancak KT K 6'da geçen yer adının *bolçu* veya *bulçu* değil *burgu* okunması gerektiği,

daha önce bu satırların yazarınca önerilmişti. Dokuz Oğuzlarla savaş yapılan yerlerden birinin Bulçu değil, Burgu Irmağı olması gerekmektedir. Çünkü, Bulçu Irmağı dolaylarında, Dokuz Oğuzların yaşadığına dair elimizde kanıt bulunmamaktadır. Burada, tahrip olan harflerin yanlış teşhisinden ortaya çıkmış yanlış bir okuma ile karşı karşıyayız. Ayrıntı için bk. (Aydın 2007: 59). KT K 6'daki çıkarıldığında geriye dört yer kalmaktadır. Bunlar KT D 37, BK D 28, T 35, ŞU G 1'dir.

Radloff, bu yer adının İrtiş'in batısında Türgeş ülkesinde bulunduğunu ve Türklerin 721 yılında, burada Türgeşlerin kağanını ve yabgusunu öldürdüklerini belirtir (1895: 430). Aalto ise *Bulçu*'nun yerini, Altay ve İrtiş'in batısında bir ırmak olarak belirler (1958: 57). Giraud'nun *Bulçu*'yu ırmak olarak düşünmediği anlaşılmaktadır: *pul-i-ju* < *pul*: 'köprü'; *ju* 'ırmak'; *-i*: Tamlama eki. 'Irmağın köprüsü' anlamına gelen sözcükte p > b; j > ç ses gelişmeleri meydana gelmiştir. Sözcüklerin İrca olduğunu ifade eden Giraud, *Bulçu*'nun Ulungur Gölü'nün güney ucunun biraz doğusunda yer alan Bolun-Togoy olduğunu belirtir. Ona göre bu ad, 'bol dönemeci (veya bol kıvrımı olan)' anlamına gelir (1961: 56), (1999: 258). Clauson, KT D 37'de geçen *borça* maddesini açıklarken "the Türgeş *xağan*'s army advanced from Bolçu like a fire or ..." ifadesini kullanır (ED 357a). Rybatzki, *bulçu*'nun Urungu Irmağı olabileceğini düşünür ve *bulçu* adının, ŞU G 1'deki durumuna göre ırmak olması gerektiğini ancak Tonyukuk yazıtındaki durumuna göre ırmak olmasına kuşku ile baktığını belirtir (1997: 113, not 294). Gömeç'e göre, İrtiş Irmağı'nın güneydeki kollarından birisidir (1997: 66 not 291). *Bulçu*'nun ırmak değil de Urungu Gölü'nün güneybatısındaki Tokoi kasabası olduğu da öne sürülen görüşler arasındadır (Taşağıl 2004: 120, not 540). Klyashtorniy ise Türgeşlerle yapılan savaşın *Boluçu* (okuyuş, kendi tercihi) Irmağı sahillerinde yapıldığını, bu ırmağın da geniş bir yer tespiti ile, Çungarya'da olduğunu bildirir (Klyashtorniy – Sultanov 2004: 108).

KT, BK ve T yazıtlarında geçen *Bulçu* Türgeşlerle, ŞU'da ise Üç Karluklarla savaşın yapıldığı yerdir. *Bulçu*'ya ulaşmak için *altun yış* ve *ertiş ügüz*'ün geçilmesi gerekmektedir. T yazıtından anlaşıldığı kadarıyla İrtiş Irmağı'nın geçilmesinden sonra akına, ancak tan vakti başlanabilmiştir. Buradan hareket ederek Türgeşlerin bu bölgelerde ya da biraz daha batıda yaşadıkları sonucuna varılabilir. Çünkü metinde, savaşın herhangi bir baskın şeklinde olmadığı düşünüldüğünde, Türgeşler'in Köktürk ordusunun ilerlediği haberini alınca *Bulçu*'ya doğru hareket ettikleri ve dolayısıyla da karargâhlarının biraz daha batıda olduğu öne sürülebilir. Zaten, Türgeşler üzerinde yapılan çalışmalarda da yerleşik oldukları yerler, doğuda Altay Dağları'ndan Sirderya'ya kadar geniş bir coğrafya ile ifade edilmiş ve özellikle Tanrı Dağları, Zaysan Gölü ve Issık Göl civarında yaşadıklarından söz edilmiştir (Salman 1998: 11), (Gumilëv 2002: 331). KT, BK ve T yazıtlarının dışında, ŞU yazıtında ise Üç Karluklarla yapılan savaşlarda adı anılmıştır. Karlukların, *Bulçu* bölgesi de dâhil olmak üzere, değişik yerlerde yaşadıkları bilinmektedir (Taşağıl 2004: 67), (Gumilëv 2002: 331).

ŞU'da geçen *bulçu*'nun ırmak olduğu açıktır. Diğer üç yazıtta ise *bulçu* adının ırmak olması mümkün görünmemektedir. ŞU yazıtının bahsettiği *bulçu*, bugün Çin. Wulungu he 烏倫古河, Radloff haritasında da adı, Urungu olarak verilen ve İrtiş'in kolu olan Kara İrtiş'e paralel akan bir ırmaktır. MGT'de de adı geçen bu ırmağın

Humşinggir mevkisinde bulunduğu ve Altay Dağları'nın batısından çıkarak Kiçilbaşı ~ Kişilbaşı adlı göle döküldüğü bildirilmiştir (Temir 1995: 249). ŞU'da *bulçu* Irmağı ile, Urungu Irmağı kastedilmiş olmalıdır. Diğer üç yazıtta adı geçen *bulçu* ile de Ulungur (Urungu) Irmağı'nın döküldüğü ve bugün Çin. Fuhai gölünün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabasının kastedilmiş olabileceği düşünülmektedir. Türk Kağanlığı döneminde bu kasabaya *bulçu* deniliyor olabileceği görüşünün öne sürülmesinin nedenlerinden birisi kuşkusuz adındaki benzerliklerdir. KT, BK ve T yazıtlarının *bulçu* olarak bildirdiği bu yerin, ırmak olmadığını önerirken her iki *bulçu*'nun aynı biçimde yazılması, ırmak adlarının çok zaman oraya kurulu yerleşim birimlerinin adıyla aynı olmasıyla açıklanabilir.

KT, BK ve T yazıtlarında geçen *bulçu* ile bir ve aynı saydığımız Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabası ve Ulungur ~ Ülungür (Fuhai) Gölü ile ilgili en ayrıntılı bilgileri N. M. Prjevalskiy verir. 1879–1880 yıllarında Zaysan'dan başlayarak Tibet'e bilimsel gezi düzenleyen Prjevalskiy, Buluntogoy kasabası ve Ulungur Gölü (Çin. Fuhai) ile ilgili nadir bilgilerle dolu olan seyahat kitabında, Urungu ve Kara İrtiş ırmaklarını uzun uzun anlatır ve Buluntogoy kasabası hakkında da önemli bilgiler verir. Örneğin çok engebeli olmasına rağmen Zaysan ile Kuça arasındaki en iyi yolun burada olduğunu ve yerli halkın Urungu Irmağı'na Bulun–Toha adını verdikleri öğrenilmektedir (1990: 22–23). Yerli halkın Urungu Irmağı'na Bulun–Toha adını vermesi ilginçtir. Bu durumda; eski Türk yazıtlarında adı geçen *bulçu*, hem ırmağın adı hem de yerleşim biriminin adıdır. Yani yazıtlarda geçen *bulçu* hem Urungu Irmağı'nın adı hem de Buluntogoy kasabasının adıdır.

Eski Türk yazıtları üzerinde çalışmaları bulunan araştırmacıların birçoğu bu ırmak ve yerleşim yerinin adını *bolçu* biçiminde okumuşlardır. Rybatzki, *bulçu* olarak okumakta; Berta'nın ise *bwl^oçw* okuyarak ünlülerin belirlenmesinde kararsız kaldığı anlaşılmaktadır. Bizim *bulçu* biçimini tercih etmemizin en önemli nedeni, kuşkusuz bugün bu yere Buluntogoy deniyor yani *u* ünlüsü ile söyleniyor olmasıdır. *Bulçu* adı gramatikal olarak *bul-* fiilden yapılmış gibi görünüyorsa da meslek adı yapan *+çU* ekinin isimlere gelebileceği bilinmektedir. Eğer sözcük, Tü. veya Mo. ise *bul* biçiminde bir isim bulmak gerekecek ya da sözcük Klyaştorıny'ın dediği gibi (*boluçu*) *l* ve *ç* sesleri arasında bir *u* ünlüsü olduğu varsayılacaktır. Ancak Klyaştorıny'ın önerdiği *boluçu* okuyuşundaki *-U+* ekinin varlığına dair örnekler verilmesi gerekir. Çünkü eski Türkçede fiilden isim yapan en işlek ek *-G+*'dir. *-U+* biçimindeki bir fiilden isim yapma ekinin bu dönemde olması herhâlde mümkün değildir. Sonuç itibarıyla, 4 yazıtta geçen *bulçu* adından, ŞU G 1'deki Urungu Irmağı, geri kalanlar ise Buluntogoy kasabası olmalıdır. Hem ırmak hem de kasaba, günümüz Xinjiang'ın kuzey bölümünde yer almaktadır.

1.4. Kamil balık (𐰽𐰺𐰸:(?)𐰽𐰺𐰽) Xinjiang'ın doğu bölümünde bulunan Kumul (Çin. Hami哈密) kenti. **Ongi 9.**

Ongi yazıtının, üzerinde en çok söz söylenmiş sözcüklerinden biri olduğunda kuşku bulunmayan ve ardında *balık* sözcüğü bulunan bu yer adı, türlü biçimlerde okunmuşsa da *kamil* veya *kamul* biçiminde okunması daha çok taraftar toplamıştır. Ongi yazıtının 9. satırında geçen cümle şöyledir:

Ongi (Mo 8) 9: *kamil balıka tegdim konuldum altım süsi kelti karas²ın² y²ıgdım begi kaçdı* “Kumul (Hami?) kentine saldırdım, yerleştim, ele geçirdim. Ordusu geldi. (Avam) halkımı bir araya topladım. Beyi kaçtı.” (Aydın 2014: 139).

Bu yer adını, Radloff *Kamuk* ‘Viele (Städte)’ (1895: 250), Orkun *kamuk* ‘bütün (şehir)’ (1936: 130), Tekin *kamil* ‘geog. n. (Komul, Hami)’ (1968: 340), Clauson *k¹m.* ‘the city of K ...’ (1957: 182 ve 189), Dobrovits *k[ɔ]m.[ul]* (2001: 148), Berta *km.* ‘km.’ (2004: 219 ve 223), Aydın *kam[ul]* ‘Komul (Hami) kenti’ (2008: 25, 28), (2012: 97) ve Erdal *kamil* ‘Kamil’ (2011: 365, 372) biçiminde okur ve anlamlandırır. Önceleri *kamuk balık* biçiminde okunan bu yer adının, Tekin’in gramerinden (Bloomington, 1968) bu yana *kamil balık* okunmaya başlandığı, ancak bu okuyuş üzerinde de tam bir uzlaşma sağlanamadığı görülmektedir. Diğer okuyuş olan *kamuk balık* biçimi, anlatımda yetersiz kalmaktadır. *Kamil* okunan bu yer adının günümüz Xinjiang sınırları içerisinde bulunan Çin. Hami 哈密 kenti olduğu düşünülmektedir. Günümüzde Çinlilerin Hami (哈密), Uygurların ise Kumul veya Komul dedikleri bilinmektedir. Shatuo 沙陀’ların kabilelerinden biri olarak verilen Çümül/Çumul adı, Kumul adını çağrıştırmaktadır. Shatuo’ların, Barköl’ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturmalarından dolayı, onlara ‘kum yığını’ anlamına gelen Shatuo adı verildiği bilinmektedir (Taşağıl 2004: 99). Shatuo’nun ‘Kum yığını’ anlamında olması ilginç bir veridir. ‘Kum yığını’ anlamındaki sözcük ile Kumul (Hami) kentinin adı arasında bir ilişki olanaklıdır. Kumul adının, kentin etrafındaki kumların çokluğundan hareketle verilmiş olabileceği, kentin adı için önerilen etimoloji denemelerinden biridir (Emet 1997: 163). *Kamil* adı, eski Uygur metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca Dunhuang mağaralarındaki duvar yazılarında da tespit edilmiştir: Örneğin: *qayan-qa (s)oy[u]rqağip qamil-qa in[čü?] birilgäjn?* (Dunhuang 3A, 3) (Matsui 2013: 35). F. W. Cleaves 1362 tarihli Moğolca bir metinde geçen Qamil adının ilginç olduğunu belirtir (1949: 67, 129, not 241). İzgi’ye göre, Kamil adı Moğol (Yuan) döneminin başlamasıyla Ha-mi-li biçiminde söyleniyordu (1989: 52, not 111). Kumul veya Komul adının daha iyi bir açıklaması elde edilinceye kadar, yer adının, eski Türkçe *kamil* olabileceği şimdilik en iyi görüş olarak kabul edilmelidir.

1.5. Kordan ((J)C᠋ᠰ᠋ᠬ᠋ᠣᠨᠳ᠋ᠠᠨ) Hoten kenti? (Çin. Hetian 和田) T 14.

T (Mo 5) 14: *öñre kıtañda berye tawgaçda kurya kordanta yırya oğuzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne ança ötüntüm* “Doğuda Kitan’dan, güneyde Çin’den, batıda Hoten’den, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin (kadar) askerimiz var” bu şekilde (durumu) arz ettim.” (Aydın 2014: 118).

Problemlili bu yer adı, T yazıtı üzerinde çalışanlarca aşağıdaki biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

kurya kurdanda ‘im Westen bei den Kurdan’ (Radloff 1899: 8), *kurya kurdanda* ‘batıda batılılara’ (Orkun 1936: 104), *kurya kurdanta* ‘на западе к западным (тюркам, курданам?)’ (Malov 1951: 62 ve 66), *kurya kuridinta* ‘im Westen zum westlichen (!)’ (Aalto 1958: 34–35), *kurya kuridinta*; *kuri* ‘arrière, Ouest’ (Giraud 1961: 54 ve 150), *kurya kuridinta* ‘from the western (Turks) in the west’ (Tekin

1968: 250 ve 285), *kuriya kurdanta* ‘назад–на курданей’ (Aydarov 1971: 326), *kurya kuridanta* ‘batıda batıdan’ (Tekin 1994: 7), *kuriya kordanta* ‘die Kordan (??) im Westen’ (Rybatzki 1997: 50, 95), *kur^oya kurdunda* ‘a nyugaton [lévö] nyugatiaktól (?)’ (Berta 2004: 52 ve 78).

Clauson, ibareyi *kuriya kordanta* okur ve ‘Batıda Khotan’ olarak anlamlandırır. Clauson’ın da işaret ettiği gibi *kurdan* okuyarak ilk ortaya atan, ancak tam olarak teşhis edemeyen Radloff’tur (1976: 143). Clauson’ın *kordanta* ‘from Khotan (?)’ okuma ve anlamlandırmasına en şiddetli itiraz T. Tekin’den gelir. Tekin, Hoten’in Ötüken’den 2000 km. kadar uzakta olduğunu, dolayısıyla da II. Türk Kağanlığı’nın batı sınırlarının, devletin ilk yıllarında Hoten’e kadar uzandığının düşünülemediğini ifade eder (1994: 34). Yazıtın son yayımlarından birini yapan Rybatzki’nin de, soru işareti ile karşılamakla birlikte, Clauson’a katıldığı anlaşılmaktadır (1997: 50, 95). Hazai’ye göreyse coğrafi yönler sayılırken batıda düşman olmadığı için batı yönünü boş geçmemek için kullanılmıştır. Yani Tonyukuk, sanatkârane bir üslup kaygısı gütmüştür. Bu nedenle batı yönü burada nötrdür (1991: 170). Bu görüş, bizce en tutarsız olandır. Y.–S. Li ise, halk adı olarak görür ve *qur(i)ya : qor(i)d(i)nta* okur ve “Batıdaki Qor” biçiminde anlamlandırır. Bu görüş de tahminden öteye gidememektedir. Bizce tek sorun Hoten’in uzaklığı değil, Hoten’in, Orta Moğolistan’a göre tam olarak batıda olmayışıdır. Batı tarafta *kordan* veya *kurdan* biçiminde bir halk adı bulamadıkça en iyi ihtimal olarak günümüz Hoten kenti görünmektedir.

Hoten ile ilgili olmak üzere, nerede ve ne zaman bulunduğu bilinmeyen ancak Hoten’de bulunduğu belirtilen, üzerinde runik harfler bulunan ağaçtan bir çubuk ele geçmiştir. Yazıt üzerinde yayım çalışması yapan Zieme, Hoten’de bulunduğu bilinen bu ağaç çubuğu, 2007 yılında Beijing National Library’de gördüğünü ve kütüphanenin BX 3-95 numara kaydı ile saklandığını ifade eder. Ağaç çubuk, büyük olasılıkla kavak ağacından yapılmış olup çubuğun kalınlığı 0.3 cm., eni 3 cm. ve uzunluğu ise 32.4 cm.’dir ve Zieme’nin tespitine göre, çubuk üzerinde 16 işaret bulunmaktadır (2012: 143-144). Zieme’ye göre çubukta tespit edilen işaret şunlardır: *a/ä, l̄, b², l̄, kü, d², qu/uq, r¹, g¹, t², t¹, n², r², m, ş, :* Zieme, ihtiyatlı olarak şu şekilde okumuştur: *Äl B(i)lküd Qu?gt (=Qurgat?) T?n ärmiş.* (2012: 144).

Yaklaşık 1 yıl kadar önce meslektaşımız Zhang Tieshan, yazıtın, Beijing National Library’de teşhir edildiği sırada, çektiği fotoğrafları göndererek yazıt hakkındaki görüşlerimizi sormuş; “Hoten gibi, oldukça güneyde bir yerde bulunması dolayısıyla, sahte bir yazıt olabileceği” düşüncesini taşıdığını, ihtiyatla belirtmiştir. Yazıtta, öteki yazıtlardan farklı bir iki harf bulunması, anlamlı biçimde okumayı engellemektedir. Bu yazıtla ilgili, Zhang Tieshan’ın ve bu satırların yazarının okuma çalışmaları devam etmektedir. Yazıtın, Zhang Tieshan tarafından çekilmiş bir fotoğrafı aşağıda bulunmaktadır. Bu vesile ile meslektaşımıza teşekkür ederim.

1.6. tokuz ersin (𐰇𐰏𐰔:𐰇𐰔𐰏) Günümüz Xinjiang’da bulunan Karaşehir? KT G 3; BK K 2–3.

Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında tespit edilen *tokuz ersin* adı da, üzerinde çok konuşulmuş yer adlarından biri olarak değerlendirilebilir. KT ve BK yazıtlarındaki cümleler şöyledir:

KT (Mo 1) G 3: *bérgerü tokuz ersinke tegi süledim töpötke kiçig tegmedim* “Güneyde Dokuz Ersin’e kadar sefer ettim, Tibet’e ulaşmama az kaldı.” (Aydın 2014: 51–52).

BK (Mo 3) K 2–3: *bérgerü t[okuz] (3) ersinke tegi süledim töpötke kiçig tegmedim* “Güneyde Dokuz (3) Ersin’e kadar sefer ettim. Tibet’e ulaşmama az kaldı.” (Aydın 2014: 81–82).

Küçük farklarla birlikte, her iki yazıttaki cümleler aynıdır. Yer adının okunuşunda herhangi bir ayrılık bulunmamaktadır. İ. Kafesoğlu’na göre Tokuz Ersin, Karaşar kentidir (1985: 271). *tokuz ersin* adındaki *ersin*’in Toharların bulunduğu bölge olan Karaşehir’i gösterdiği, önemli görüşlerden biridir (Wang 1944). Agni, Karaşahr ve Yanqi (Yanchi) adlarının aynı yeri gösterdiği, hatta bazı Uygur metinlerinde geçen Solmi adıyla da aynı yerin kastedildiği belirtilmiştir. Solmi adı, Maitrisimit’in Kumul (Hami) yazmasında Üç Solmi biçiminde tespit edilmiştir (Zieme 2009: 260). Zieme’nin *solmi* olarak belirlediği bu kent adı, Kâşgarlı’da *sülmi* olarak verilmiş ve Uygurların beş kentinden biri sayılmıştır (Atalay 1991: c. 1, 113). Karaşar kentiyle ilgili Çin kaynaklarındaki bilgiler için bk. (Chavannes 2007: 156–161).

2. Sonuç

Yukarıda incelenen yer adlarında da görüldüğü gibi, günümüz Xinjiang bölgesindeki kimi yer adları, runik harfli metinlerde, yalnızca savaşlar dolayısıyla anılmamış, bazı Türk dilli halkların oralarda yaşadıklarına dair bilgiler elde edilmiştir. Bu yer adlarından bir bölümünün, Türkçenin ses ve biçimbilgisi kurallarına göre açıklanabilmesi, bu yer adların Türk dilli halklar tarafından verildiğini de kanıtlamaktadır. Örneğin, bugün Çin. Hami 哈密 kent adının eski bir *kamil*’ın Çince telaffuzu olduğu görülmektedir.

Bu makalede, runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünün incelenmesi sonucunda, günümüz Xinjiang bölgesi ile ilgili veriler belirlenmiş ve araştırmacılarla, meraklı okuyucuların dikkatlerine sunulmuştur. Bölgenin hassasiyetinin farkında olduğu için, makalede siyasi bir amaca hizmet edilmemiş; Xinjiang bölgesinin, ilk çağlardan bugüne kadar Türk dilli halkların atayurtları olduğu belirtilmemiştir. Ancak, kesin olmayan ve siyasi amaçlara hizmet eden birkaç arkeolojik malzeme ve mumya üzerindeki çalışmalardan hareket edilerek bölgenin, Avrupa’nın eski halklarının ata yurdu olduğu söylendikçe bu bölgede yaşayan Türk dilli halkların da eski Türk yazıtlarından ve yukarıda verdiğimiz örneklerden de yararlanarak aynı olguyu dile getirmeleri en doğal hakları olacaktır.

3. Kısaltmalar

- Alt. : Altay Türkçesi.
AOH : Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
BK : *Bilge Kağan Yazıtı* (Mo 3).
Çin. : Çince.
DLT : *Divānu Lugati t-Türk*.
DTO : *Dictionnaire Turk-Oriental*. Bk. De Courteille 1972.
DTS : *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Bk. Nadelyayev 1969.
ED : *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Bk. Clauson 1972.
HT : *Hoyto-Tamur Yazıtları*.
JSFOu : Journal de la Société Finno-Ougrienne.
KÇ : *Küli Çor Yazıtı* (Mo 10).
Kırg. : Kırgızca.
Manç. : Mançuca.
MGT : *Moğolların Gizli Tarihi*.
Mo : Moğolistan'daki eski Türk yazıtları.
Mo. : Moğolca.
ŞS : *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. Bk. Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhari H. 1298.
ŞU : *Şine Usu Yazıtı* (Mo 14).
T : *Tonyukuk I ve II Yazıtı* (Mo 5 ve Mo 6).
TDAY-B : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten.
TDES : *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bk. Eren 1999.
TDK : Türk Dil Kurumu.
TMEN : *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen*. Bk. Doerfer 1963-1967.
TTK : Türk Tarih Kurumu.
Uyg. : Çağdaş Uygurca.
Ü. : Üniversite(si).

Kaynakça

- AALTO, P. – G. J. RAMSTEDT – J. G. GRANÖ (1958). "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu* 60/7, s. 3-91.
ABDURRAHMAN, V. (2004). "Türk Yer Adları Üzerine (Çin Kaynaklarına Göre)", *ÇTAS 2002 Bildirileri* (Haz. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER – Melek ERDEM – G. KİLLİ – G. Selcan SAĞLIK), Ankara: Ankara Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 202-219.
ATALAY, Besim (1991). *Divanü Lûgati t-Türk Tercümesi I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.

- AYDAROV, G. (1971). *Yazık Orhonskih Pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-ata, Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
- AYDIN, Erhan (2007). "Köl Tigin Yazıtının Kuzey Yüzünün 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi ve Bir Öneri", *Bilig* 43, s. 55–62.
- AYDIN, Erhan (2008). "Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler", *İlmi Araştırmalar* 25, s. 21–38.
- AYDIN, Erhan (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya, Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2012). *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2014). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, 2. bs., Konya: Kömen Yayınları.
- BADAM Azzaya (2007). "Tayhar Çuluunu runi biçees", *Acta Historica Mongolica* 8/9, s. 68–75.
- BASKAKOV, N. A. – T. M. TOŞÇAKOVA (1999). *Altayca–Türkçe Sözlük*, (Haz. Emine GÜRSOY–NASKALİ – Muvaffak DURANLI, Ankara: TDK Yayınları.
- BAZIN, L. (1991). *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*, Budapest, Bibliotheca Orientalis Hungarica.
- BERTA, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok*, A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadásá, Szeged: Jate.
- CHAVANNES, E. (2007). *Batı Türkleri / Çin Kaynaklarına Göre*, (Çev. Mustafa KOÇ), İstanbul: Selenge Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1957). "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society* 1957, s. 177–192.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Oxford University.
- CLAUSON, Sir Gerard (1976). "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", (Çev. İnci ENGİNÜN), *Türkiyat Mecmuası* 18, (1973–1975), s. 141–148.
- CLEAVES, F. W. (1949). "The Sino–Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 12/1–2, s. 1–133.
- DE COURTEILLE, A. P. (1972). *Dictionnaire Turk–Oriental*, Amsterdam, Philo.
- DOBROVITS, M. (2001). "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *TDAY–B* 2000, s. 147–150.
- DOERFER, Gerhard (1963–1967). *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen* I, II, III. Wiesbaden, Franz Steiner.
- ECSEDY, H. (1964). "Uigurs and Tibetans in Pei–t'ing", *AOH* 17/1, s. 83–104.
- EMET, Erkin (1997). "Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında", *Türk Dünyası* 4, s. 162–165.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1985). "Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri (Tarih–Antoloji–Ansiklopedi)*, c. 1, İstanbul: Ötüken–Söğüt Yayınları, s. 37–184.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2011). "Ongin Yazıtı", (Çev. Semih TEZCAN), "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, (Ed. Ülkü ÇELİK ŞAVK), C. 1, Ankara: Hacettepe Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 363–372.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- GIRAUD, R. (1961). *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- GIRAUD, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680–734)*, (Çev. İsmail MANGALTEPE), İstanbul: Ötüken Yayınları.

- GOLDEN, Peter B. (2000). *The King's Dictionary. The Rasülid Hexaglot: Fourteenth century vocabulaires in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Leiden, Brill.
- GÖMEÇ, Saadettin (1997). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Türksoy Yayınları.
- GUMİLËV, L. N. (2002). *Eski Türkler*, (Çev. D. Ahsen BATUR), İstanbul: Selenge Yayınları.
- HAZAI, G. (1991). "Tonyukuk Yazıtının Bir Bölümü Üzerine", (Çev. M. Emin AĞAR), *Mimar Sinan Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, s. 167-172.
- İZGİ, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: TTK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1985). "Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan", *Belleten* 49/194, s. 261-271.
- KESTELLİ, Raif N. (2004). *Resimli Türkçe Kamus*, (Haz. Recep TOPARLI – Belgin TEZCAN AKSU – C. Selvi KANOĞLU – Seyfullah TÜRKMEN), Ankara: TDK Yayınları.
- KLYASHTORNIY, S. G. – T. İ. SULTANOV (2004). *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- LESSING, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (Çev. Günay KARAAĞAÇ), Ankara: TDK Yayınları.
- LI Y.-S. (2003). "Zu QWRDNTA in der Tuñuquq-Inschrift", *Central Asiatic Journal* 47/2, s. 229-243.
- LIU, M.-T. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev. Ersel KAYAOĞLU – Deniz BANOĞLU), İstanbul: Selenge Yayınları.
- MACKERRAS, Colin (2000). "Uygur-Tang relations, 744-840", *Central Asian Survey* 19/2, s. 223-234.
- MALOV, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, Moskva-Leningrad.
- MALOV, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad.
- MATSUI Dai (2013). "Notes on the Old Uigur Wall Inscriptions in the Dunhuang Caves", *Studies in the Humanities, Cultural Sciences* 30, s. 29-50.
- MORIYASU, Takao (1981). "Mori Qui des Ouigours ou des Tibétains ont gagné en 789-792 à Beş-Balık?", *Journal Asiatique* 269, s. 193-205.
- MORIYASU, Takao (1999). Site and Inscription of Şine-Usu. *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (Eds. Takao MORIYASU – Ayudai OCHIR), Osaka, The Society of Central Eurasian Studies, s. 177-195.
- MÜLLER, F. W. K. (1912). *Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Maḥr-nāmag)*, Berlin.
- NADELYAYEV, V. M. – D. M. NASİLOV – E. R. TENİŞEV – A. M. ŞÇERBAK (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- NECİP, Emir N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil KURBAN), Ankara: TDK Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: TDK Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul: TDK Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1951). "Şine Usu Yazıtının Tarihî Önemi (Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur)", *Belleten* XV/59, s. 361-379.
- PERLEE, H. (1960). "Tayhir çuluu", *Studia Arheologica* 1/4, s. 1-26.
- PRJEVALSKIY, N. M. (1990). *Tibet Seyahatnamesi*, (Çev. Ömer C. EREN), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St.-Petersburg.
- RADLOFF, Wilhelm (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, die Inschrift des Tonyukuk*. (Zweite Folge), St.-Petersburg.

- RAMSTEDT, G. J. (1913). “Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord–Mongolei”, *JSFOu* 30, s. 1–63.
- RAMSTEDT, G. J. (1976). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Lexica Societatis Fenno–Ugricae.
- RİNÇEN, E. B. (1968). *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*, Ulaanbaatar.
- RYBATZKI, Volker (1997). *Die Toñukuk–Inchrift*, Szeged, Studia Uralo–Altaica.
- SALMAN, Hüseyin (1998). *Türgişler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SERTKAYA, Osman F. – S. HARCAVBAY (2001). “Hoyto–Tamır (Moğolistan)’dan Yeni Yazıtlar (ön neşir)”, *TDAY–B* 2000, s. 313–346.
- SEVORTYAN, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskova, Nauka.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ–Yİ BUHARİ (H. 1298). *Lugat–i Çağatay ve Türki–yi Osmani*, İstanbul.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK Yayınları.
- TEKİN, Talat (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg.
- TEMİR, Ahmet (1995). *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- THOMSEN, Vilhelm (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- TOVEN, M. Bahaettin (2004). *Yeni Türkçe Lügat*, (Haz. Abdülkadir HAYBER), Ankara: TDK Yayınları.
- WANG Ching Ju (1944). “Arsi and Yen–Chi 焉耆, Tokhri and Yüeh–shih 月氏”, *Monumenta Serica* IX, s. 81–91.
- YILDIRIM, Kürşat (2012). “Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XII/1, s. 419–440.
- YILDIRIM, Kürşat (2014). “İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dâir Bazı Hususî Terimler I”, *Avrasya Terim Dergisi* 2 (2), s. 20–25.
- YUDAHİN, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah TAYMAS), Ankara: TDK, Yayınları.
- ZIEME, Peter (2009). “Ordo Uluş, Solmı and Beşbalık”, *AOH* 62/3, s. 255–266.
- ZIEME, Peter (2012). “A Wooden Staff with a Runic Inscription from Khotan”, *Xiyu lishi yuyan yanjiu jikan*, s. 143–145.